

λα λόγια, το φαινόμενο της διακοπής στην τάξη –τόσο στην κυριαρχική όσο και στη συνεργασιακή του εκδοχή– είναι περιθωριακό δεδομένου ότι παρατηρούνται πολύ λιγότερες διακοπές συγκριτικά με τις περιπτώσεις ομαλής μετάβασης του λόγου και η συνομιλία εξελίσσεται σε πολύ μεγάλο ποσοστό βάζει της αρχής ότι κάθε φορά μιλάει ένας/μία. Κυρίως, δηλαδή, στην τάξη, μιλάει ο/η καθηγητής/τρια ή κάποιον από τα παιδιά στα οποία έχει δοθεί ο λόγος από τον/την καθηγητή/τρια. Επομένως, η κυριαρχία των καθηγητών/τριών, και όταν δεν διακόπτον, είναι καθοριστική. Στην κυριαρχία αυτή οι μαθητές, όπως είδαμε, παρουσιάζουν μεγαλύτερη αντίσταση από ό,τι οι μαθήτριες, καθώς ορισμένες φορές επιχειρούν να επιβάλουν τους δικούς τους συνομιλιακούς όρους με τις κυριαρχικές διακοπές που ασκούν. Οι μαθήτριες, αντίθετα, και όταν διακόπτον, ενεργούν τις περισσότερες φορές με τρόπο συνεργασιακό.

5

«ΔΗΜΟΤΙΚΗ», «ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΑ» ΚΑΙ ΟΙ ΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΦΥΛΩΝ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΑΠΟΠΟΥΛΟΥ

5.1 Εισαγωγή

Το 1976 με κυβερνητική απόφαση η δημοτική αναγνωρίζεται ως η επίσημη γλώσσα του ελληνικού κράτους σε όλους τους τομείς: διοίκηση, εκπαίδευση, νομοθεσία. Το γλωσσικό ζήτημα, το ζήτημα της (θεσμικής) διγλωσσίας (βλ. Ferguson 1959, Fishman 1967, Fasold 1984: 34-60, Britto 1985 και για τα ελληνικά μεταξύ άλλων Τριανταφυλλίδης 1981 [1938], Sotiropoulos 1977, Philippaki 1980, Πετρούνιας 1984) λύνεται πλέον νομοθετικά. Ωστόσο, τις δεκαετίες που ακολούθησαν αυτή τη νομοθετική ρύθμιση το γλωσσικό ζήτημα μεταμφιέστηκε σε πρόβλημα, ικανό να προκαλέσει ακόμη και δημόσιους διαλόγους για τη γλώσσα. Το πρόβλημα εντοπίζεται, για ορισμένους, στη χαμηλή ποιότητα του λόγου μας, στην υποβάθμιση της γλώσσας μας λόγω της κακοποίησης, της ισοπέδωσης, της ξενομανίας κλπ. (βλ. *Δημόσιος Διάλογος για τη Γλώσσα* 1988). «Λάθη» στη χρήση της γλώσσας αποδίδονται στην ανεπάρκεια της δημοτικής και προτείνεται ως θεραπεία η επαναφορά στο Γυμνάσιο της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών από το πρωτότυπο. Η καθαρεύουσα, που φάνηκε να έχει επιτελέσει τον ιστορικό της ρόλο, επανέρχεται στο προσκήνιο –έμμεσα πλέον– με αναφορές στη γλωσσική ελευθερία και την αδιάσπαστη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας. Πρακτικές όπως η απαγόρευση των λαθών, η ηθελιμμένη ανάμειξη στοιχείων της κα-

θαρεύουσας στη δημοτική «βρίσκουν την τεκμηρίωσή τους σε μια μεταγλωσσική άποψη, η οποία προτείνεται από μερικούς διανοούμενους, και η οποία ισχυρίζεται την παρακμή της ελληνικής ως γλώσσας» (Frangoudaki 1992: 370, μτφ. Μ.Α.).

Σε προηγούμενη εργασία (βλ. Αραποπούλου 1995) μελετήθηκαν οι απόψεις αυτές με στόχο να συναχθούν οι στάσεις των φορέων τους απέναντι σε ποικιλίες της νεοελληνικής (συγκεκριμένα σε ποικιλίες με στοιχεία καθαρεύουσας και σε άλλες με στοιχεία δημοτικής) και να διαπιστωθεί το επιστημονικό ή άλλο έρεισμά τους. Το παρόν κεφάλαιο εστιάζεται στις διαφορές που παρατηρούνται στις εκδηλούμενες στάσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, όπως αυτές εκμαιεύτηκαν στο πλαίσιο της εμπειρικής έρευνας που είχε διεξαχθεί το 1995.

Πριν προχωρήσω στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων, κρίνεται σκόπιμη μια συνοπτική θεωρητική επισκόπηση της έννοιας «στάση».

5.2 Η έννοια της στάσης

Το θέμα των στάσεων εμπίπτει κατεξοχήν στον χώρο της κοινωνικής ψυχολογίας. Υπάρχουν δύο προσεγγίσεις όσον αφορά την υπόσταση του φαινομένου. Σύμφωνα με τη *μενταλιστική προσέγγιση*, η στάση είναι έννοια ενδιάμεση του ερεθίσματος και της αντίδρασης σε αυτό. Ένας τυπικός ορισμός της στάσης βάσει αυτής της προσέγγισης δίνεται από τον Williams (1974: 21, μτφ. Μ.Α.): «Στάση θεωρείται μια εσωτερική κατάσταση που προκαλείται από ένα ερέθισμα ορισμένου είδους και που μπορεί να μεσολαβήσει της παρεπόμενης αντίδρασης του οργανισμού». Η προσέγγιση αυτή αντιμετωπίζει προβλήματα στο εμπειρικό επίπεδο, καθώς οι ερευνητές/τριες πρέπει να στηρίζονται στις αναφορές των ίδιων των ατόμων για τις στάσεις τους ή να συνάγουν έμμεσα τις στάσεις με βάση κάποια παρατηρούμενη συμπεριφορά. Η *μπαχβιοριστική προσέγγιση*, από

την άλλη, φαίνεται να εξισώνει τις στάσεις με τις αντιδράσεις των υποκειμένων. Εδώ δεν προκύπτουν εμπειρικά προβλήματα, καθώς η συμπεριφορά των ατόμων είναι άμεσα παρατηρήσιμη. Ωστόσο, η προσέγγιση αυτή δεν είναι ικανοποιητική, γιατί δεν μπορεί να έχει προβλεπτικό χαρακτήρα, δηλαδή δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν οι στάσεις για την πρόβλεψη κάποιας άλλης συμπεριφοράς (Aghheyisi & Fishman 1970: 138), εδώ γλωσσικής.

Σύμφωνα με τη μενταλιστική προσέγγιση, που φαίνεται να επικρατεί ότην επιστημονική έρευνα, η *στάση* είναι μια σύνθετη ψυχολογική έννοια, η οποία αποτελείται από τρία συστατικά, το *γνωστικό* (cognitive), που αφορά κάθε είδους πληροφορία ή γνώση σχετικά με το αντικείμενο της στάσης, το *συναίσθηματικό* (affective), που είναι το κατεξοχήν αξιολογικό στοιχείο, και το *συμπεριφορικό* (conative), το οποίο αναφέρεται στην πρόθεση για δράση και δεν πρέπει να συγχέεται με τη συμπεριφορά καθαυτή.

Τα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία από το πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας χρησιμοποιήθηκαν και από την κοινωνιογλωσσολογία με αντικείμενο τις στάσεις απέναντι στη γλώσσα (ή τις γλώσσες/γλωσσικές ποικιλίες). Με τον όρο *στάσεις απέναντι στη γλώσσα* εννοούνται:

- Στάσεις απέναντι στο γλωσσικό σύστημα, στο σύνολό του ή σε κάποιο γλωσσικό χαρακτηριστικό, που εκφράζονται με διατυπώσεις όπως «πλούσια» γλώσσα, «όμορφη», «άσχημη» κ.λπ. Χαρακτηριστικό αυτού του είδους των στάσεων είναι η σύγχυση ανάμεσα στο σύστημα και τη χρήση του καθώς και ανάμεσα στον γραπτό και στον προφορικό λόγο.

- Στάσεις απέναντι στους/τις ομιλητές/τριες μιας γλώσσας, που δεν πρέπει να θεωρηθούν άσχετες με στερεότυπες αντιλήψεις που αφορούν διάφορα κοινωνικά χαρακτηριστικά (εθνικότητα, φύλο, κοινωνική τάξη, ηλικία κ.λπ.).

- Στάσεις απέναντι σε θέματα γλωσσικής διατήρησης ή μετακίνησης, καθώς και σε θέματα γλωσσικού προγραμματισμού.

Κατά τους Cooper & Fishman (1974: 5), πολλά φαινόμενα συνδέονται με τις στάσεις απέναντι στη γλώσσα, φαινόμενα που καλύπτουν μια ευρεία περιοχή από τη γλωσσολογία ως την κοινωνιογλωσσολογία, την ψυχολογία και την παιδαγωγική. Π.χ. οι στάσεις απέναντι στη γλώσσα μπορούν να καθορίσουν τη φωνητική αλλαγή και εξέλιξη, αλλά και τα όρια μιας γλωσσικής κοινότητας: μπορούν να αποτελούν αντανάκλαση των στάσεων απέναντι σε εθνικές ομάδες και εθνότητες: μπορούν να επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο οι δάσκαλοι/ες αντιμετωπίζουν τους/τις μαθητές/τριες: μπορούν ακόμη να επηρεάσουν την εκμάθηση μιας ξένης γλώσσας. Αυτά τα παραδείγματα δείχνουν τη μεγάλη σημασία του φαινομένου και τη στενή του σχέση με άλλα κοινωνικά και κοινωνιογλωσσικά φαινόμενα.

Όπως αναφέρθηκε, οι στάσεις είναι ψυχολογικές οντότητες που δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμες. Η σύγκριση όμως και η ανάλυσή τους προϋποθέτει τη μέτρηση, την αντιμετώπισή τους δηλαδή ως ποσοτικών στοιχείων. Για τη διερεύνηση των στάσεων χρησιμοποιούνται τόσο άμεσες μέθοδοι, όπως τα ερωτηματολόγια με ανοιχτές ερωτήσεις, όσο και έμμεσες. Η πιο διαδεδομένη έμμεση μέθοδος στο πεδίο της κοινωνιογλωσσολογίας είναι η τεχνική των εναρμονισμένων αμφιέσεων (matched-guise technique), η οποία συνίσταται στην αξιολόγηση γλωσσικών ποικιλιών από ομάδα κριτών (βλ. αναλυτική παρουσίαση και κριτική της μεθόδου στο Αραποπούλου 1995 και πιο συνοπτικά παρακάτω στο 5.4). Η μέθοδος αυτή θεωρείται η πλέον αξιόπιστη μέθοδος διερεύνησης των γλωσσικών στάσεων, καθώς –παρά τα προβλήματά της– φαίνεται να φέρνει στην επιφάνεια πιο προσωπικές αντιδράσεις των υποκειμένων απέναντι στις υπό εξέταση γλωσσικές ποικιλίες από ό,τι τα άμεσα ερωτηματολόγια (Lambert 1967: 94).

Σύμφωνα με τον Edwards (1982 και 1985: 21), οι αξιολογήσεις των γλωσσικών ποικιλιών από τα μέλη μιας κοινωνίας μπορεί να αντανakλούν τις απόψεις τους για εγγενείς ιδιότητες

ή αισθητικές διαφορές των γλωσσικών ποικιλιών ή κοινωνικές συμβάσεις και προτιμήσεις. Έχει αποδειχθεί όμως (Trudgill & Giles 1978, Giles, Bourhis & Davies 1979) ότι οι αισθητικές φύσης αξιολογήσεις δεν σημασιοδοτούνται παρά μόνο στο πλαίσιο συγκεκριμένης κάθε φορά γλωσσικής κοινότητας και αντανakλούν κοινωνικά στερεότυπα και συμβάσεις των μελών της, καθώς τα «ξένα» προς την κοινότητα άτομα, που δεν είναι εξοικειωμένα με τις γλωσσικές ποικιλίες και τα στερεότυπα που τις συνοδεύουν, δεν εκφράζουν ανάλογες με τους «εντός» αισθητικές κρίσεις.¹ Επομένως, «φαίνεται ότι οι αξιολογήσεις των γλωσσικών ποικιλιών δεν αντανakλούν γλωσσικές ή αισθητικές ιδιότητες, αλλά τις κοινωνικές συμβάσεις που επικρατούν στις γλωσσικές κοινότητες αναφορικά με το κύρος και το γόητρο που συνδέεται με τους ομιλητές αυτών των ποικιλιών» (Giles, Hewstone, Ryan & Johnson 1987: 585, μτφ. Μ.Α.).

Η μελέτη των γλωσσικών στάσεων δεν πρέπει, επομένως, να εξαντλείται στην περιγραφή τους, αλλά να εξετάζει και τις λειτουργίες που αυτές επιτελούν στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ομάδας ή κοινότητας, με στόχο την ανάλυση της προέλευσής τους και, περαιτέρω, την ανάπτυξη μεθόδων για την αλλαγή τους (για τη σημασία της υιοθέτησης μιας λειτουργικής προσέγγισης στη μελέτη των γλωσσικών στάσεων βλ. Giles, Hewstone, Ryan & Johnson 1987). Οι βασικές λοιπόν λειτουργίες τους είναι οι εξής:² α) *εργαλειακή-ωφελιμιστική*: αντανakλά την προσπάθεια του ατόμου να προσαρμοστεί σε έναν περίπλοκο κόσμο με στόχο να μεγιστοποιήσει τα πιθανά του οφέ-

¹ Ενδιαφέρον για την ελληνική περίπτωση παρουσιάζει η έρευνα των Giles et al. 1979, στην οποία μη εξοικειωμένοι με την ελληνική γλωσσική πραγματικότητα κριτές χαρακτηρίζουν την κρητική διάλεκτο «ωραιότερη» και πιο «εισχάριστη» από την κοινή νεοελληνική.

² Η ανάλυση και θεωρητική επεξεργασία των λειτουργιών που επιτελούν οι στάσεις προέρχεται κατεξοχήν από το πεδίο της κοινωνικής ψυχολογίας (βλ. Rajcecki 1990: 7-12).

λη β) *γνωστική-οικονομική*: καλύπτει την ανάγκη του ατόμου να δομεί με οικονομικό τρόπο την πραγματικότητα (με τη λειτουργία αυτή συνδέεται η έννοια του *στερεότυπου*) γ) *αξιολογική-εκφραστική*: αναφέρεται στην επιθυμία του ατόμου να εκφράσει το σύστημα αξιών του ορίζοντας έτσι την ταυτότητά του και δ) *αντιστασιακή*: υπηρετεί την προσπάθεια του ατόμου να κρύψει την πραγματική του ταυτότητα μεταθέτοντας και προβάλλοντας αξίες σε άλλα άτομα (Deprez & Persoons 1987: 129-130). Μια πιο αδρομερής διάκριση των λειτουργιών που μπορούν να επιτελέσουν οι στάσεις προτείνεται από τον Gardner (1985), ο οποίος -διερευνώντας τα κίνητρα εκμάθησης μιας γλώσσας- διακρίνει δύο κατευθύνσεις, την εργαλειακή (*instrumental*) και αυτήν που υποδηλώνει τη διάθεση ενσωμάτωσης σε μια ομάδα (*integrative*). Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσω να ερμηνεύσω τις παρατηρούμενες στάσεις του δείγματός μου μέσα από τη λειτουργική αυτή οπτική.

5.3 Γλωσσικές στάσεις και φύλο

Στο πλαίσιο της διερεύνησης της κοινωνιογλωσσικής ποικιλομορφίας το φύλο αποτέλεσε διακριτή μεταβλητή σε πολλές έρευνες που στηρίζονται στην ποσοτική ανάλυση. Οι έρευνες αυτές ανέδειξαν το λεγόμενο *σχήμα της κοινωνιογλωσσικής συμπεριφοράς των φύλων* (*sociolinguistic gender pattern*) σύμφωνα με το οποίο οι άντρες έχουν την τάση να χρησιμοποιούν τύπους που γενικά θεωρούνται «σωστοί» λιγότερο συχνά από ό,τι οι γυναίκες (Labov 1966, Sankoff 1975, Trudgill 1974, Milroy 1980). Οι έρευνες αυτές αφορούν κυρίως χαρακτηριστικά της προφοράς, ενώ άλλες διαπιστώνουν διαφορές και στη χρήση γραμματικών τύπων και επικοινωνιακών πρακτικών. Αυτή η σχετικά συχνότερη χρήση της πρότυπης γλώσσας από τις γυναίκες θεωρήθηκε ως συστατικό της γυναικείας ομιλίας και ερ-

μηνεύτηκε ως ένας τρόπος για την απόκτηση ή κατάκτηση εκ μέρους τους κύρους, του οποίου στερούνται σε άλλες πλευρές της ζωής τους. Σύμφωνα με την Key (1975), οι γυναίκες μέσω της χρήσης της πρότυπης γλώσσας βρήκαν έναν κοινωνικά αποδεκτό τρόπο για να επαναστατήσουν: «φαίνεται, λοιπόν, ότι οι γυναίκες δεν έχουν αποδεχτεί καθολικά τη χαμηλή τους θέση και ότι, χωρίς να το συνειδητοποιούν, με έναν κοινωνικά αποδεκτό τρόπο που δεν επισύρει την τιμωρία, οι γυναίκες επαναστατούν» (ό.π.: 103, μτφ. Μ.Α.).

Σε ορισμένες από τις παραπάνω έρευνες μελετήθηκε και η σχέση του φύλου με άλλες κοινωνικές μεταβλητές, κυρίως με την κοινωνική τάξη. Το σχήμα της κατά φύλα διαφοροποιημένης γλωσσικής συμπεριφοράς, όπως παρουσιάστηκε παραπάνω, αναμενόταν πιο έντονο στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, όπου ο καταμερισμός των ρόλων είναι πιο ευδιάκριτος. Διαπιστώθηκε ότι οι άντρες της εργατικής τάξης και οι γυναίκες της μεσαίας εμφανίζουν ένα σχήμα γλωσσικής συμπεριφοράς που ανταποκρίνεται τόσο στο φύλο όσο και στην τάξη τους, καθώς προτιμούν συστηματικά, οι πρώτοι τη χρήση μη πρότυπων τύπων και οι δεύτερες πρότυπων. Αντίθετα, στους άντρες της μεσαίας τάξης και τις γυναίκες της εργατικής υπάρχει «σύγκρουση συμφερόντων» (Coates 1993), «η προβλεπόμενη συμπεριφορά με βάση την κοινωνική τους τάξη θα είναι ασύμβατη με τη προβλεπόμενη ως προς το φύλο συμπεριφορά τους» (ό.π.: 81, μτφ. Μ.Α.). Η συμπεριφορά αυτή ερμηνεύεται με βάση την έννοια του *γοήτρου* (*prestige*), *φανερού* (*overt*) στην περίπτωση των πρότυπων ποικιλιών και *καλυμμένου* (*covert*) στην περίπτωση των μη πρότυπων, που εισήγαγε ο Trudgill (βλ. Fasold 1990: 97-99, Coates 1993: 80-82). Ωστόσο, σε άλλες έρευνες αποδείχτηκε ότι ο παράγοντας του φύλου είναι ισχυρότερος από την κοινωνική τάξη (π.χ. Horvath 1985, όπως αναφέρεται στον Fasold 1990: 100-101).

Όσον αφορά την ελληνική γλώσσα, δεν υπάρχουν πολλές

μελέτες που να συσχετίζουν το φύλο με τη χρήση ιδιαίτερων γλωσσικών τύπων (Pavlidou υπό εκτ. 2003), καθώς μόλις προς τα μέσα της δεκαετίας του '80 άρχισαν να εμφανίζονται ερευνητικές εργασίες προς αυτή την κατεύθυνση (βλ. Κεφ. 1). Η Παυλίδου (1985 και υπό εκτ. 2003) εξετάζοντας τη χρήση των επαγγελματικών ονομάτων και την απόδοση σαφούς ως προς το γένος κατάληξης (δημοτικής) και αρσενικής (καθαρεύουσα) διαπιστώνει, γενικά, προτίμηση των τύπων της καθαρεύουσας (με ελαφρά αυξητική τάση από το 1985 και περισσότερο στη Θεσσαλονίκη από τις επαρχιακές πόλεις)· ισχυρότερη τάση για χρήση των τύπων της δημοτικής εμφάνισαν (στην έρευνα του 1985) οι νεαροί μαθητές και οι γυναίκες μέλη αυτόνομων φεμινιστικών οργανώσεων, ενώ με βάση τα δεδομένα που συλλέχθηκαν το 1989 (με δείγμα μαθητές και μαθήτριες από τη Μέση Εκπαίδευση) δεν παρατηρείται διαφοροποίηση μεταξύ των δύο φύλων (Pavlidou υπό εκτ. 2003).

Το φύλο έχει χρησιμοποιηθεί ως ιδιαίτερη κοινωνιογλωσσική μεταβλητή και σε έρευνες στάσεων απέναντι σε πρότυπες/μη πρότυπες ποικιλίες και απέναντι σε διαφορετικές γλώσσες.³ Σε μια από τις πρώτες αυτές έρευνες (Tucker & Lambert 1972: 182) δεν διαπιστώνονται διαφορές μεταξύ των δύο φύλων. Σε περιπτώσεις όπου διαπιστώθηκαν διαφορές, οι γυναίκες είχαν την τάση να αξιολογούν τους ομιλητές ελαφρώς πιο θετικά από τους άντρες, αδιακρίτως γλωσσικής ποικιλίας. Ο Trudgill (1972 και 1974) στην έρευνά του για τη γλωσσική χρήση στο Norwich, αφού διαπίστωσε ότι σε όλες τις κοινωνι-

³ Είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχουν πολυάριθμες έρευνες γλωσσικών στάσεων που να λαμβάνουν το φύλο ως ιδιαίτερη κοινωνική μεταβλητή. Στην πρώτη φάση (μέσα δεκαετίας του '60 - αρχές δεκαετίας του '70) υπερίσχυαν μεταβλητές όπως η κοινωνική τάξη ή η εθνικότητα. Η ανάδειξη του φύλου ως σημαντικής μεταβλητής από το πεδίο της Κοινωνιογλωσσολογίας οδήγησε στην συμπερίληψή του ως παράγοντα και σε κοινωνικοψυχολογικές έρευνες γλωσσικών στάσεων.

κές τάξεις οι γυναίκες χρησιμοποιούσαν μικρότερο ποσοστό στιγματισμένων τύπων, διερεύνησε στη συνέχεια και τη στάση των υποκειμένων απέναντι στον δικό τους λόγο. Διαπίστωσε ότι περισσότεροι άντρες από γυναίκες ταύτιζαν την προφορά τους με πραγματώσεις πιο στιγματισμένες από τις δικές τους, ενώ οι γυναίκες έκαναν ακριβώς το αντίθετο και ταυτίστηκαν με τύπους μεγαλύτερου κύρους από αυτούς που οι ίδιες χρησιμοποιούσαν.

Η Gal (1978) μελετώντας μια δίγλωσση (ουγγρικά-γερμανικά) κοινότητα στην Αυστρία διαπιστώνει ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούν πολύ περισσότερο από τους άντρες τη γερμανική και πολύ λιγότερο την ουγγρική, εκδηλώνοντας έτσι την επιθυμία τους να εγκαταλείψουν την αγροτική ζωή με την οποία συνδέεται η ουγγρική και να υιοθετήσουν τον αστικό τρόπο ζωής που αντιπροσωπεύεται από τη γερμανική. Σε ανάλογο συμπέρασμα καταλήγουν και έρευνες που αφορούν τη γλωσσική κατάσταση στην Αλσατία (βλ. Vassberg 1993, όπου συνοψίζονται και προγενέστερες έρευνες). Εδώ το φύλο αναδεικνύεται ως ένας πολύ ισχυρός παράγοντας (ο δεύτερος μετά την ηλικία) που καθορίζει τις στάσεις απέναντι στην αλσατική (χαμηλή ποικιλία) και τη γαλλική (υψηλή ποικιλία) και κατά συνέπεια την προτιθέμενη χρήση των δύο ποικιλιών. Σύμφωνα με τις παραπάνω έρευνες, τα κορίτσια χρησιμοποιούν τη διάλεκτο λιγότερο από τα αγόρια –σε όλες τις περιστάσεις επικοινωνίας– και οι διαφορές είναι σημαντικές. Η Tabouret-Keller (1972) σημειώνει ότι οι γυναίκες χρησιμοποιούν περισσότερο από τους άντρες τη γαλλική, όταν μιλούν στα παιδιά τους και φαίνονται πιο ευαισθητοποιημένες απέναντι στη «σωστή» γλωσσική χρήση. Η προτίμηση των γυναικών για τη γαλλική εξηγείται με όρους γοήτρου, μόδας, εκλεπτυσμένης ζωής, αλλά και με βάση την εργασιακή απασχόληση των γυναικών στον χώρο των υπηρεσιών, όπου υπερισχύει η γαλλική, με την ανατροφή

των παιδιών, την επαφή με τους/τις δασκάλους/ες και τη συνειδητοποίηση εκ μέρους τους του εργαλειακού ρόλου της γαλλικής (Vassberg 1993: 172-173).⁴

Σε αρκετές έρευνες με εργαλείο την τεχνική των εναρμονισμένων αμφιέσεων έχει χρησιμοποιηθεί ως μεταβλητή το φύλο του ατόμου που εκφωνεί ένα κείμενο (βλ. παρακάτω 5.4) σε μια προσπάθεια να διερευνηθεί η απόδοση χαρακτηριστικών «θηλυκότητας» ή «αρρενωπότητας» σε ομιλητές/τριες διαφορετικού ιδιώματος, να ελεγχθεί δηλαδή η σχέση του κύρους μιας ποικιλίας με το φύλο (οι μελέτες αυτές συνοψίζονται στο Giles et al. 1980· βλ. και Smith 1985: 71-77). Οι έρευνες αυτές, παρά τα διαφορετικά επιμέρους συμπεράσματά τους, δεν αποδυναμώνουν τελικά την υπόθεση ότι τα τοπικά ιδιώματα (στην Αγγλία συγκεκριμένα, αλλά και αλλού) φέρουν σαφείς συνδηλώσεις «θηλυκότητας» και «αρρενωπότητας» το ένα σε σχέση με το άλλο (Smith 1985: 86). Τα συμπεράσματα αυτών των ερευνών δεν μπορούν να είναι απολύτως συγκρίσιμα με τα δικά μας, καθώς στην παρούσα έρευνα όλα τα εκφωνούντα πρόσωπα ήταν άντρες. Ωστόσο, η γενική τάση που αναδεικνύουν λειτουργεί βοηθητικά στη διατύπωση των υποθέσεων εργασίας.

Χαρακτηριστικό των παραπάνω ερευνών για τις γλωσσικές στάσεις είναι ότι αναφέρονται κατά κανόνα σε μη αστικές τοπικές κοινότητες, στις οποίες εμφανίζεται έντονα, ιδίως από την πλευρά των νεαρών γυναικών, η διάθεση για κοινωνική κινητικότητα και άνοδο, αλλά και μια σχετική ομοιομορφία ως προς την επαγγελματική ενασχόλησή τους. Επίσης, συγκρίνουν

⁴ Η μόνη έρευνα που εντοπίσαμε να καταλήγει σε διαφορετικό από τα παραπάνω συμπέρασμα είναι η μελέτη του Lewis (1975), ο οποίος ερευνώντας στάσεις ενηλίκων και παιδιών απέναντι στην ουαλική και την αγγλική διαπιστώνει ότι οι ενήλικες άντρες αντιμετωπίζουν αρνητικότερα την ουαλική και θετικότερα την αγγλική, ενώ μεταξύ του μαθητικού πληθυσμού, τα κορίτσια αντιμετωπίζουν την ουαλική πιο θετικά από ό,τι τα αγόρια, αλλά δεν υπάρχει σημαντική διαφορά ανάμεσά τους σε σχέση με την αγγλική.

στάσεις είτε απέναντι σε διαφορετικές γλώσσες είτε απέναντι σε πρότυπες και μη πρότυπες ποικιλίες με ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά. Η περίπτωση που διερευνάται στο κεφάλαιο αυτό διαφέρει καθώς εντάσσεται στο πλαίσιο της κλασικής διγλωσσίας όπως ορίστηκε από τον Ferguson (1959) και αφορά τυποποιημένες ποικιλίες της ίδιας γλώσσας. Η μόνη ανάλογη έρευνα αφορά στάσεις απέναντι σε ποικιλίες της αραβικής (El-Dash & Tucker 1975), αλλά δυστυχώς δεν εξετάζει τον παράγοντα του φύλου.

5.4 Υποθέσεις εργασίας και συλλογή των δεδομένων

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι να διερευνηθεί η κατά φύλο διαφοροποίηση των στάσεων ομιλητών/τριών της ελληνικής απέναντι στη γλώσσα τους και συγκεκριμένα απέναντι σε ποικιλίες με στοιχεία καθαρεύουσας και άλλες με στοιχεία δημοτικής, καθώς και να μελετηθεί, μέσα από τις εκφραζόμενες στάσεις, η έκταση και η αποδοχή της θεωρίας της παρακμής της γλώσσας. Ως ερέθισμα για την εκμείευση των στάσεων χρησιμοποιήθηκε κείμενο από τον ημερήσιο τύπο (Καθημερινή 3/1/1985) γραμμένο σε ποικιλία με στοιχεία καθαρεύουσας (στο εξής: ποικιλία Υ[ψηλή]), το οποίο μεταγλωττίστηκε στη δημοτική (στο εξής: ποικιλία Χ[αμηλή]), με βάση τα χαρακτηριστικά των δύο ποικιλιών όπως παρουσιάζονται από τον Browning (1988: 158-160).⁵ Οι όροι *υψηλή* και *χαμηλή ποικιλία* εννοούνται στο πλαίσιο της θεωρίας της θεσμικής διγλωσσίας (diglossia), όπως αναπτύχθηκε αρχικά από τον Ferguson (1959).

Το πρωτότυπο κείμενο επιλέχθηκε ως ένα σύγχρονο κείμενο, γραμμένο σε γλώσσα που μπορεί να αναγνωριστεί ως «καθαρευουσιάνικη» από άτομα που μόνο έμμεσα γνωρίζουν την καθαρεύουσα και ξεκίνησαν την κατώτερή τους εκπαίδευση

⁵ Για το σκεπτικό επιλογής των κειμένων, καθώς και αναλυτική περιγραφή της μεθόδου βλ. Αραποπούλου 1995: 66-70.

μετά την επίσημη καθιέρωση της δημοτικής σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες. (Τα κείμενα παρατίθενται ολόκληρα στο Παράρτημα, 5.7.1).

Η έρευνα έγινε με τη μέθοδο των εναρμονισμένων αμφιέσεων (matched-guise technique) στην κλασική εκδοχή της (όπως αναπτύχθηκε από τον W. Lambert και τους συνεργάτες του (1960-1967)), όπου ο ίδιος εκφωνητής (άντρας στη προκειμένη περίπτωση) διαβάζει κείμενα του ίδιου περιεχομένου γραμμένα τη μία φορά σε ποικιλία Υ και την άλλη σε Χ, χωρίς το ακροατήριο να γνωρίζει ότι πρόκειται για το ίδιο άτομο. Έτσι, οι αξιολογήσεις που αφορούν άμεσα τον εκφωνητή εκφράζουν έμμεσα στάσεις απέναντι στις γλωσσικές ποικιλίες. Ο εκφωνητής των κειμένων αξιολογείται ως προς ορισμένα χαρακτηριστικά που ομαδοποιούνται στις διαστάσεις του κύρους (status) –διάσταση ιδιαίτερα σημαντική σε περιπτώσεις θεσμικής διγλωσσίας– και της αλληλεγγύης (solidarity) –διάσταση η οποία εκφράζει τους δεσμούς που συνδέουν τα μέλη μιας κοινότητας–, που αντανakλούν, σε γενικές γραμμές, τα γνωστικά και συναισθηματικά συστατικά της στάσης αντίστοιχα (Cooper & Fishman 1974: 13-14, Deprez & Persoons 1987: 125-126, Rajeccki 1990: 39-41). Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι η μόρφωση (κατώτερη/μέση-ανώτερη), η κοινωνικοοικονομική θέση (κατώτερη-ανώτερη, όπως συγκαθορίζεται από το επάγγελμα και την οικονομική κατάσταση), η ευφυΐα και η αυτοπεποίθηση, όσον αφορά τη διάσταση του κύρους, και η φιλικότητα και η αξιοπιστία, όσον αφορά τη διάσταση της αλληλεγγύης. Προστέθηκαν δύο ακόμη χαρακτηριστικά τα οποία έχουν ιδιαίτερη σημασία για την περίπτωση των ποικιλιών που μελετούνται, η προοδευτικότητα και η «καλή» χρήση της γλώσσας. Και αυτό γιατί η χρήση της καθαρεύουσας ή της δημοτικής έχει συνδεθεί με συντηρητικές ή προοδευτικές ιδεολογικές θέσεις, αντίστοιχα, και με «καλή» και «λαθεμένη» χρήση της γλώσσας σε αρκετές περιπτώσεις.

Δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 198 φοιτητές και φοιτήτριες της Φιλοσοφικής (108), της Νομικής (58) και της Αρχιτεκτο-

νικής (32) Σχολής του Α.Π.Θ. Από το σύνολο των κριτών οι 149 ήταν γυναίκες και οι 49 άντρες. Η μεγάλη διαφορά στη σύνθεση του δείγματος ως προς το φύλο προέρχεται κυρίως από τη Φιλοσοφική, όπου κατά συντριπτική πλειοψηφία φοιτούν γυναίκες. Το δείγμα χαρακτηρίζεται από ηλικιακή ομοιογένεια: έτσι, η ηλικία –πολύ σημαντικός παράγοντας για τη διαμόρφωση των στάσεων– δεν αποτελεί στην παρούσα έρευνα προς εξέταση μεταβλητή.⁶ Οι άλλες κοινωνικές μεταβλητές που μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε σε σχέση με το φύλο είναι: α) η κοινωνική προέλευση: το δείγμα κατηγοριοποιήθηκε σε δύο ομάδες, κατώτερη και ανώτερη, με βάση το επάγγελμα των γονέων που δήλωσαν τα υποκείμενα της έρευνας: β) ο τόπος καταγωγής: έγινε διάκριση μεταξύ αστικού κέντρου (Αθήνα-Θεσσαλονίκη) και επαρχίας και γ) το επιστημονικό πεδίο: η επιλογή των σχολών αντανakλά σε πρώτο επίπεδο τη διάκριση θεωρητικής-θετικής κατεύθυνσης, αλλά και περαιτέρω τη δυνητική επαγγελματική ενασχόληση σε τομείς όπου η χρήση της μίας ή της άλλης ποικιλίας περιβάλλεται από ιδιαίτερο κύρος (π.χ. οι φοιτήτριες και οι φοιτητές της Φιλοσοφικής προορίζονται για τον χώρο της εκπαίδευσης, όπου η λόγια γλώσσα, είτε με τη μορφή λογοτεχνίας είτε άλλων ειδών λόγου, αποτελεί αντικείμενο συστηματικής ενασχόλησης).

Η έρευνα έγινε σε χρόνο που παραχωρήθηκε από διδάσκοντες και διδάσκουσες του Α.Π.Θ. κατά τη διάρκεια του μαθήματός τους. Στα υποκείμενα αναφέρθηκε ότι σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη των στερεοτύπων για την προσωπικότητα του εκφωνούντος, όπως αυτά συνάγονται από την απλή ακρόασή του. Δεν έγινε καμία αναφορά στους όρους καθαρεύουσα-δημοτική, για να αποφευχθεί ο επηρεασμός τους προς τον πραγματικό στόχο της έρευνας.

⁶ Εδώ αρκεί να πούμε ότι αναμένεται να είναι διαφορετική η συμπεριφορά ατόμων μεγαλύτερης ηλικίας, που διδάχτηκαν την καθαρεύουσα και τη χρησιμοποίησαν σε επίσημες περιστάσεις.

Με βάση όσα αναφέρθηκαν στην ενότητα πιο πάνω για τη σχέση γλωσσικών στάσεων και φύλου και με την επισήμανση ότι οι στάσεις δεν ταυτίζονται με τη συμπεριφορά, αλλά υποδηλώνουν συμπεριφορικές προθέσεις, μπορούμε να διατυπώσουμε την εξής βασική υπόθεση: οι γυναίκες, στο σύνολό τους, αναμένεται να αξιολογήσουν την ποικιλία Υ θετικότερα και την ποικιλία Χ χαμηλότερα από ό,τι οι άντρες, σε όλα τα χαρακτηριστικά (Υπόθεση 1). Η στάση αυτή αναμένεται να διαπιστωθεί σε όλες τις υποομάδες που καταρτίστηκαν με βάση την κοινωνική προέλευση, τον τόπο καταγωγής και το επιστημονικό πεδίο των υποκειμένων. Ειδικότερα μπορούμε να υποθέσουμε ότι: οι γυναίκες που προέρχονται από τα κατώτερα στρώματα αναμένεται να αξιολογήσουν την Υ θετικότερα από τους άντρες της ίδιας τάξης και από τις γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων (Υπόθεση 2)· οι γυναίκες που προέρχονται από την επαρχία αναμένεται να αξιολογήσουν την Υ θετικότερα από αυτές που προέρχονται από αστικό κέντρο (Υπόθεση 3)· οι φοιτήτριες της Φιλοσοφικής Σχολής αναμένεται να αξιολογήσουν την Υ θετικότερα από αυτές των άλλων σχολών (Υπόθεση 4).

5.5 Αποτελέσματα

Υπόθεση 1: στάσεις και φύλο

α. Στάσεις απέναντι στην υψηλή ποικιλία

Στους Πίνακες 1.1α-1.4α παρουσιάζεται η αξιολόγηση από τα δύο φύλα του εκφωνητή της υψηλής ποικιλίας ως προς τα χαρακτηριστικά της ηλικίας (1.1), της μόρφωσης (1.2), του επαγγέλματος (1.3) και της εισοδηματικής τάξης (1.4), που εμπίπτουν στη διάσταση του κύρους. Διαφαίνεται η τάση των κοριτσιών του δείγματος να θεωρούν τον εκφωνητή μικρότερης ηλικίας και να τον αξιολογούν θετικότερα από τα αγόρια, ως προς τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά. Τα αποτελέσματα, όμως,

είναι στατιστικά σημαντικά μόνο για το χαρακτηριστικό της μόρφωσης. Ως προς το χαρακτηριστικό αυτό, τα κορίτσια εμφανίζουν συνεπέστερη στάση καθώς το 97% του δείγματος θεωρεί τον ομιλητή ανώτατης μόρφωσης, γεγονός που συμφωνεί και με τις αξιολογήσεις τους ως προς το επάγγελμα και το εισόδημα· τα αγόρια αντίθετα τον κατατάσσουν σε μεγαλύτερο ποσοστό (10,2%) από τα κορίτσια στην κατηγορία του μέσου μορφωτικού επιπέδου. Η απουσία σημαντικής διαφοράς ως προς τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά μπορεί να ερμηνευθεί ίσως από την ποιότητα αυτών των χαρακτηριστικών, που αντανακλούν το γνωστικό συστατικό των στάσεων και τα οποία είτε είναι εύκολα ταυτίσιμα λόγω της χροιάς της φωνής, όπως η ηλικία –το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος, άλλωστε, ταύτιζε τον εκφωνητή με την πραγματική του ηλικία και στις δύο αμφιέσεις– είτε συνδέονται στενά, όπως το επάγγελμα και συνακόλουθα το εισόδημα, με το περιεχόμενο του κειμένου που εκφωνήθηκε (βλ. 5.7.1) –το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος απέδωσε στον εκφωνητή το επάγγελμα του εκπαιδευτικού και του καθηγητή Πανεπιστημίου.

Πίνακας 1.1α: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ Πίνακας 1.2α: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Ηλικία εκφωνητή			Μόρφωση εκφωνητή		
	Αγόρια	Κορίτσια		Αγόρια	Κορίτσια
25-45	12 24,48%	44 29,53%	Κατώτερη & Μέση	5 10,2%	2 1,34%
45+	37 75,51%	104 69,79%	Ανώτατη	44 89,8%	145 97,31%
δεν απαντήθηκε		1 0,67%	δεν απαντήθηκε		2 1,35%
Σύνολο	49 100%	149 100%	Σύνολο	49 100%	149 100%

$p < 0,7$ ($\chi^2 = 0,73$, $df=2$)

$p < 0,01$ ($\chi^2 = 9,07$, $df=2$)

Πίνακας 1.3α: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ Πίνακας 1.4α: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Επάγγελμα εκφωνητή			Εισοδηματική τάξη εκφωνητή		
	Αγόρια	Κορίτσια		Αγόρια	Κορίτσια
εργάτ./υπάλλ. εκπ/κός	13 26,53%	31 20,80%	50.000-150.000	4 8,16%	7 4,69%
δικηγ./γιατρός καθ. Παν/μίου	36 73,46%	115 77,18%	151.000- >250.000	45 91,83%	139 93,28%
δεν απαντήθηκε		3 2,01%	δεν απαντήθηκε		3 2,01%
Σύνολο	49 100%	149 100%	Σύνολο	49 100%	149 100%

p < 0,5 ($\chi^2=1,6$, df=2)* p < 0,5 ($\chi^2=1,78$, df=2)

Στον Πίνακα 1.5α⁷ φαίνεται ότι τα κορίτσια θεωρούν τον εκφωνητή της Y πιο έξυπνο, πιο φιλικό, πιο αξιόπιστο, αλλά και πιο προοδευτικό και καλύτερο χρήστη της γλώσσας από ό,τι τα αγόρια. Τον αξιολογούν δηλαδή θετικότερα σε όλα τα χαρακτηριστικά εκτός από την αυτοπεποίθηση. Οι διαφορές που παρατηρούνται είναι στατιστικά σημαντικές εκτός από την περίπτωση της αυτοπεποίθησης και της καλής χρήσης της γλώσσας.

Πίνακας 1.5α: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

	Χαρακτηριστικό εκφωνητή			p
		Αγόρια	Κορίτσια	
Κύρος	ευφυΐα	4,51	4,92	p=0,05
	αυτοπεποίθηση	5,14	5,05	p>0,05
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	3,34	3,81	p<0,05
	αξιοπιστία	3,65	4,57	p<0,05
Άλλα χαρακ/τικά	προοδευτικότητα	2,28	3,00	p<0,05
	καλή χρήση	4,10	4,54	p>0,05

⁷ Στον Πίνακα αυτό και σε όλους τους παρόμοιους που ακολουθούν, οι τιμές αντιστοιχούν σε μέσους όρους για τον έλεγχο της στατιστικής σημαντικότητας χρησιμοποιήθηκαν το t-test και το Z-test (Miller 1984: 75-76), ενώ χρησιμοποιήθηκε και το F-test ως προκαταρκτικό των παραπάνω, για να ελεγχθεί η ομοιογένεια της διαφοροποίησης των δεδομένων (Miller 1984: 129).

β. Στάσεις απέναντι στη χαμηλή ποικιλία

Με βάση τους Πίνακες 1.1β-1.4β παρατηρούμε ότι τα κορίτσια κατατάσσουν τον εκφωνητή της X στη μικρότερη ηλικιακή ομάδα περισσότερο από τα αγόρια, και ότι τον θεωρούν, και σε αυτή του την αμφίεση, υψηλότερου κοινωνικοοικονομικού, αλλά όχι και μορφωτικού επιπέδου, σε σχέση με τα αγόρια. Οι διαφορές, ωστόσο, δεν είναι στατιστικά σημαντικές. Μόνο ως προς το χαρακτηριστικό της ηλικίας το αποτέλεσμα βρίσκεται κοντά στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας. Διαπιστώνουμε και πάλι ότι ως προς τα γνωστικά χαρακτηριστικά δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση της στάσης μεταξύ των δύο φύλων.

Πίνακας 1.1β: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ Πίνακας 1.2β: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Ηλικία εκφωνητή			Μόρφωση εκφωνητή		
	Αγόρια	Κορίτσια		Αγόρια	Κορίτσια
25-45	13 26,53%	65 43,62%	Κατώτερη & Μέση	6 12,24%	19 12,75%
45+	36 73,46%	83 55,7%	Ανώτατη	42 85,71%	127 85,23%
δεν απαντήθηκε		1 0,67%	δεν απαντήθηκε	1 2,04%	3 2,01%
Σύνολο	49 100%	149 100%	Σύνολο	49 100%	149 100%

p < 0,1 ($\chi^2=4,98$, df=2)p < 0,95 ($\chi^2=0,008$, df=2)

Στον Πίνακα 1.5β βλέπουμε ότι τα αγόρια αξιολογούν θετικότερα τον εκφωνητή της Y σε όλα τα χαρακτηριστικά, εκτός από την προοδευτικότητα. Οι διαφορές στη στάση των δύο φύλων δεν είναι στατιστικά σημαντικές ως προς τα χαρακτηριστικά κύρους (ευφυΐα και αυτοπεποίθηση, αλλά και καλή χρήση της γλώσσας) –αποτέλεσμα που συμφωνεί με τα αποτελέσματα και ως προς τα χαρακτηριστικά της μόρφωσης, του επαγγέλματος και του εισοδήματος–, ενώ είναι σημαντικές ως προς τα χαρακτηριστικά της αλληλεγγύης (φιλικότητα και αξιοπιστία).

Πίνακας 1.3β: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ Πίνακας 1.4β: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Επάγγελμα εκφωνητή			Εισοδηματική τάξη εκφωνητή		
	Αγόρια	Κορίτσια		Αγόρια	Κορίτσια
εργάτ./υπάλλ. εκπ/κός	23 46,93%	60 40,26%	50.000-150.000	6 12,24%	13 8,72%
δικηγ./γιατρός καθ. Παν/μίου	26 53,06%	86 57,71%	151.000- >250.000	41 83,67%	134 89,93%
δεν απαντήθηκε		3 2,01%	δεν απαντήθηκε	2 4,08%	2 1,34%
Σύνολο	49 100%	149 100%	Σύνολο	49 100%	149 100%

$p < 0,5$ ($\chi^2=1,52$, $df=2$) $p < 0,3$ ($\chi^2=2,62$, $df=2$)

Πίνακας 1.5β: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Κύρος	Χαρακτηριστικό εκφωνητή			p
		Αγόρια	Κορίτσια	
Κύρος	ευφυΐα	4,87	4,74	$p > 0,05$
	αυτοπεποίθηση	5	4,84	$p > 0,05$
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	4,59	4,52	$p < 0,05$
	αξιοπιστία	5,14	4,84	$p < 0,05$
Άλλα χαρακ/τικά	προοδευτικότητα	4,22	4,52	$p < 0,05$
	καλή χρήση	5	4,74	$p > 0,05$

Αν συγκρίνουμε τη συμπεριφορά κατά φύλο απέναντι στις δύο ποικιλίες, διαπιστώνουμε ότι, ως προς τα γνωστικά χαρακτηριστικά, μόρφωση, επάγγελμα και εισοδηματική τάξη, και τα δύο φύλα αξιολογούν την Y θετικότερα από τη X (βλ. συγκριτικά Πίνακες 1.1-1.4). Οι διαφορές, όμως, υπέρ της Y –και για τα χαρακτηριστικά της μόρφωσης και του επαγγέλματος– είναι στατιστικά σημαντικές μόνο για τα κορίτσια. Ως προς την ηλικία, τα περισσότερα αγόρια (75,51%-73,46% για την Y και X αντίστοιχα) κατατάσσονται στον εκφωνητή και στις δύο του αμφιέσεις στην ανώτερη ηλικιακή ομάδα, ενώ τα κορίτσια θεωρούν νεότερο τον εκφωνητή στην αμφίεση X σε σχέση με την Y.

Όσον αφορά τα αξιολογικά χαρακτηριστικά (βλ. Πίνακα 1.6), διαπιστώνουμε αφενός τη συνεπέστερα θετικότερη αξιολόγηση της χαμηλής ποικιλίας σε σχέση με την υψηλή από τα αγόρια ως προς τα περισσότερα χαρακτηριστικά (μόνο ως προς την αυτοπεποίθηση η υψηλή ποικιλία έχει ελαφρό προβάδισμα) και αφετέρου τη μεγαλύτερη μετακίνηση της προτίμησης των αγοριών προς τον εκφωνητή της X. Οι διαφορές αυτές είναι στατιστικά σημαντικές, και μάλιστα σε επίπεδο σημαντικότητας χαμηλότερο του 0,05. Τα κορίτσια, αντίθετα, επιδεικνύουν την τάση θετικότερης αξιολόγησης της Y στη διάσταση του κύρους και της X στη διάσταση της αλληλεγγύης. Οι διαφορές, ωστόσο, δεν είναι σημαντικές παρά μόνο για τα χαρακτηριστικά της προοδευτικότητας και της φιλικότητας.

Πίνακας 1.6: Συγκριτική αξιολόγηση Υψηλής και Χαμηλής ποικιλίας

Κύρος	Χαρακτηριστικό εκφωνητή				
		Αγόρια		Κορίτσια	
		Υψηλή	Χαμηλή	Υψηλή	Χαμηλή
Κύρος	ευφυΐα	4,51	4,87	4,92	4,74
	αυτοπεποίθηση	5,14	5	5,05	4,84
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	3,34*	4,59*	3,81 ¹	4,52 ¹
	αξιοπιστία	3,65*	5,14*	4,57	4,84
Άλλα χαρακ/τικά	προοδευτικότητα	2,28*	4,22*	3 ¹	4,52 ¹
	καλή χρήση	4,1*	5*	4,54	4,74

Μέσοι όροι με τον ίδιο εκθέτη εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά

Με βάση τα παραπάνω αποτελέσματα φαίνεται να επιβεβαιώνεται η βασική μας υπόθεση όσον αφορά τις στάσεις των δύο φύλων απέναντι στην υψηλή ποικιλία, καθώς στα περισσότερα χαρακτηριστικά τα κορίτσια αξιολογούν θετικότερα τον εκφωνητή στην αμφίεσή του αυτή: τον θεωρούν πιο έξυπνο, πιο μορφωμένο, πιο φιλικό και αξιόπιστο, και πιο προοδευτικό από ό,τι τα αγόρια. Η υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται για τα χαρακτηριστικά της ηλικίας, της εισοδηματικής τάξης και του ε-

παγγέλματος, χαρακτηριστικά που εμπίπτουν στο γνωστικό συστατικό της στάσης και για τα οποία το αποτέλεσμα αντανάκλα –και για τα δύο φύλα– τη γνωστική/οικονομική λειτουργία: αναδεικνύεται το στερεότυπο που θέλει τον ομιλητή με στοιχεία καθαρεύουσας να ανήκει στη μεγαλύτερη ηλικιακή ομάδα, να ασκεί επάγγελμα υψηλού κύρους (π.χ. καθηγητής Πανεπιστημίου) και να ανήκει στην ανάλογη εισοδηματική τάξη.

Όσον αφορά τις στάσεις των δύο φύλων απέναντι στη Χ ποικιλία δεν μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι επιβεβαιώνεται η υπόθεσή μας ότι τα κορίτσια θα την αξιολογήσουν αρνητικότερα από τα αγόρια σε όλα τα χαρακτηριστικά, καθώς οι διαφορές προς αυτή την κατεύθυνση είναι σημαντικές μόνο για τα χαρακτηριστικά της διάστασης της αλληλεγγύης (φιλικότητα και αξιοπιστία). Η υπόθεση αυτή τείνει, ωστόσο, να επιβεβαιωθεί, αν λάβουμε υπόψη μας τη συνεπέστερα θετική στάση των αγοριών απέναντι στη Χ σε σχέση με την Υ. Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από την κατά φύλα διαφοροποίηση στο ερώτημα 6 («Συμφωνείτε με τις απόψεις του ομιλητή;», βλ. 5.7.2), με βάση την οποία η μετακίνηση της προτίμησης προς τον εκφωνητή της Χ είναι πολύ μεγαλύτερη για τα αγόρια από ό,τι για τα κορίτσια (και η διαφορά είναι στατιστικά σημαντική).

Υπόθεση 2: στάσεις, φύλο και κοινωνική τάξη

Το δείγμα ομαδοποιείται ως εξής: Κατώτερη: 33 αγόρια, 110 κορίτσια. Ανώτερη: 15 αγόρια, 27 κορίτσια.⁸

Με βάση τα αποτελέσματα που αφορούν τα χαρακτηριστικά της ηλικίας, της μόρφωσης, του επαγγέλματος και της εισοδηματικής τάξης στην οποία κατατάσσεται ο εκφωνητής στις δύο του αμφιέσεις (για λόγους οικονομίας χώρου δεν παρατίθενται οι αντίστοιχοι πίνακες, καθώς και οι ανάλογοι που αφορούν τις

⁸ Η διαφορά στο άθροισμα του συνολικού δείγματος οφείλεται στο ότι για ορισμένα άτομα του αρχικού δείγματος δεν μπόρεσε να συναχθεί η κοινωνική προέλευσή τους.

επόμενες υποθέσεις), διαπιστώνουμε και πάλι την τάση των κοριτσιών, ανεξάρτητα από κοινωνική τάξη, να αξιολογούν θετικότερα τον ομιλητή της Υ και αρνητικότερα αυτόν της Χ σε σχέση με τα αγόρια. Ελαφρώς μεγαλύτερα ποσοστά για την Υ αποδίδονται από τις γυναίκες της ανώτερης τάξης (εκτός από το χαρακτηριστικό του εισοδήματος), οι διαφορές όμως δεν είναι σημαντικές.

Στον παρακάτω Πίνακα (2.1), που αποτυπώνει τη συμπεριφορά των δύο φύλων κατά κοινωνική τάξη και φύλο απέναντι στην Υ ως προς τα αξιολογικά χαρακτηριστικά, διαφαίνεται η τάση για θετικότερη αξιολόγησή της εκ μέρους των αγοριών της ανώτερης τάξης και των κοριτσιών της κατώτερης, ως προς όλα σχεδόν τα χαρακτηριστικά. Ωστόσο, οι διαφορές δεν είναι σημαντικές για όλα τα χαρακτηριστικά, ώστε να μας επιτρέπουν να γενικεύσουμε το αποτέλεσμα. Ειδικότερα, όσον αφορά την κατά τάξη διαφοροποίηση (στο πλαίσιο του ίδιου φύλου), τα κορίτσια της κατώτερης τάξης και τα αγόρια της ανώτερης αξιολογούν θετικότερα τον εκφωνητή στην αμφίεση αυτή σε σχέση με τις ομόφυλες και τους ομόφυλους τους της άλλης τάξης. Στατιστικά σημαντικές είναι μόνο οι διαφορές που παρατηρούνται στα χαρακτηριστικά του κύρους στα κορίτσια (αλλά και στα υπόλοιπα χαρακτηριστικά για την κατηγορία αυτή τα αποτελέσματα βρίσκονται κοντά στο επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας). Όσον αφορά την κατά φύλο διαφοροποίηση (στο πλαίσιο της ίδιας τάξης), διαπιστώνουμε ότι τα κορίτσια της κατώτερης αξιολογούν την Υ θετικότερα από τα αγόρια της τάξης τους σε όλα τα χαρακτηριστικά (οι διαφορές είναι σημαντικές για όλα εκτός της αυτοπεποίθησης), ενώ στην ανώτερη τάξη δεν παρατηρείται η ίδια ομοιομορφία στάσεων, καθώς τα αγόρια την αξιολογούν θετικότερα στα χαρακτηριστικά της ευφυΐας, της αυτοπεποίθησης, της φιλικότητας και της καλής χρήσης, και τα κορίτσια ως προς την αξιοπιστία και την προοδευτικότητα: οι διαφορές στην περίπτωση αυτή είναι σημαντικές μόνο ως προς το χαρακτηριστικό της αυτοπεποίθησης.

Πίνακας 2.1: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

	Χαρακτηριστικό εκφραση	Αγόρια		Κορίτσια	
		Κατώτερη	Ανώτερη	Κατώτερη	Ανώτερη
		Κύρος	ευφυΐα	4,54*	4,6
	αυτοπεποίθηση	5,09	5,53*	5,11 ¹	4,64* ¹
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	3,39	3,53	3,89	3,48
	αξιοπιστία	4,18*	4,26	4,66*	4,34
Άλλα χαρακ/τικά	προοδευτικότητα	2,36*	2,4	3,08*	2,64
	καλή χρήση	4*	4,73	4,67*	4,12

Μέσοι όροι με τον ίδιο εκθέτη εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά

Όσον αφορά την ποικιλία Χ δεν παρατηρούνται συστηματικές στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων στο πλαίσιο της ίδιας κοινωνικής τάξης, αλλά ούτε και μεταξύ των δύο τάξεων ανά φύλο. Διαπιστώνεται γενικότερα η τάση για θετικότερη αξιολόγησή της από τα αγόρια ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης.

Πίνακας 2.2: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

	Χαρακτηριστικό εκφραση	Αγόρια		Κορίτσια	
		Κατώτερη	Ανώτερη	Κατώτερη	Ανώτερη
		Κύρος	ευφυΐα	5	4,86*
	αυτοπεποίθηση	4,9	5,2	4,74*	5,19*
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	4,48	4,8	4,46	4,69
	αξιοπιστία	4,96	5	4,96	4,61
Άλλα χαρακ/τικά	προοδευτικότητα	4,51 ¹²	3,66* ²	4,61 ¹	4,42*
	καλή χρήση	4,96	5,13	4,83 ¹	4,42* ¹

Μέσοι όροι με τον ίδιο εκθέτη εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά

Με βάση τα παραπάνω αποτελέσματα που αφορούν αξιολογικά χαρακτηριστικά μπορούμε να δεχτούμε ότι επιβεβαιώνεται η υπόθεσή μας για θετικότερη αξιολόγηση της Υ (και στις δύο

διαστάσεις) από τα κορίτσια της κατώτερης τάξης σε σχέση με τα αγόρια της τάξης τους, ενώ σε σχέση με τις ομόφυλές τους της ανώτερης τάξης επιβεβαιώνεται μόνο στη διάσταση του κύρους (σημειώνεται ότι και στη διάσταση της αλληλεγγύης οι διαφορές βρίσκονται κοντά στο επίπεδο της στατιστικής σημαντικότητας). Όσον αφορά τη στάση απέναντι στη Χ δεν παρατηρείται σαφής προτίμηση από καμία από τις υποομάδες. Γενικότερα, μπορούμε να πούμε ότι τα κορίτσια της κατώτερης τάξης και τα αγόρια της ανώτερης του δείγματός μας επιδεικνύουν ανάλογο σχήμα συμπεριφοράς απέναντι στις δύο ποικιλίες, καθώς αξιολογούν την Υ θετικότερα από τη Χ στα χαρακτηριστικά του κύρους και τη Χ στα χαρακτηριστικά της αλληλεγγύης, ενώ οι δύο άλλες υποομάδες αξιολογούν τη Χ θετικότερα (ή εξίσου θετικά) από την Υ και στις δύο διαστάσεις.

Υπόθεση 3: στάσεις, φύλο και τόπος καταγωγής

Το δείγμα ομαδοποιείται ως εξής: Επαρχία: 22 αγόρια, 41 κορίτσια. Αστικό κέντρο: 27 αγόρια, 57 κορίτσια.⁹

Για τη διερεύνηση αυτής της σχέσης θα περιοριστώ στα αξιολογικά χαρακτηριστικά κύρους και αλληλεγγύης. Όσον αφορά τα υπόλοιπα (γνωστικά) χαρακτηριστικά, η θετικότερη αξιολόγηση της Υ προέρχεται από τα κορίτσια του αστικού κέντρου και η πιο αρνητική από τα αγόρια της ίδιας προέλευσης. Απέναντι στη χαμηλή ποικιλία η στάση των δύο φύλων δεν διαφέρει στο πλαίσιο της ίδιας προέλευσης, αλλά διαφαίνεται η σαφής τάση της επαρχίας για θετικότερη αξιολόγηση της Χ σε σχέση με το αστικό κέντρο.

Με βάση τον Πίνακα 3.1, διαπιστώνεται γενικά η θετικότερη στάση της επαρχίας απέναντι στην Υ, χωρίς όμως να υπάρ-

⁹ Η διαφορά στο άθροισμα του συνολικού δείγματος οφείλεται στο ότι δεν προσμετρήθηκαν τα ερωτηματολόγια που ανέγραφαν ως τόπο διαμονής το εξωτερικό.

χει κατά φύλα διαφοροποίηση αυτής της συμπεριφοράς. Αντίθετα, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων για το αστικό κέντρο στα περισσότερα αξιολογικά χαρακτηριστικά, με τα κορίτσια να αξιολογούν την Υ θετικότερα από τα αγόρια. Επίσης, δεν διαφέρει η στάση των κοριτσιών ανάλογα με τον τόπο προέλευσης, ενώ σημαντικές είναι οι διαφορές που παρατηρούνται στα αγόρια, με τα αγόρια του αστικού κέντρου να αξιολογούν αρνητικότερα την Υ σε σχέση με τους ομόφυλούς τους από την επαρχία.

Πίνακας 3.1: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Χαρακτηριστικό εκφωνητή *		Αγόρια		Κορίτσια	
		Επαρχία	Αστικό Κέντρο	Επαρχία	Αστικό Κέντρο
Κύρος	ευφυΐα	4,95 ¹	4,29 ^{1*}	5	5,05 ²
	αυτοπεποίθηση	5,19	5,29	5,02	5,01
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	3,66	3,29	3,78	3,76
	αξιοπιστία	4,76 ¹	3,7 ^{1*}	4,63	4,52 [*]
Άλλα χαρακ/τικά	προοδευτικότητα	2,9 ¹	1,92 [*]	3,2 ²	2,63 ^{**2}
	καλή χρήση	4,76 ¹	3,74 [*]	4,68	4,39 [*]

Μέσοι όροι με τον ίδιο εκθέτη εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά

Πίνακας 3.2: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Χαρακτηριστικό εκφωνητή		Αγόρια		Κορίτσια	
		Επαρχία	Αστικό Κέντρο	Επαρχία	Αστικό Κέντρο
Κύρος	ευφυΐα	5,09	4,85	4,72	4,86
	αυτοπεποίθηση	5,09	4,92	4,83	4,86
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	4,71 [*]	4,48	4,2 ^{*1}	4,77 ¹
	αξιοπιστία	5,09	4,88	5	4,72
Άλλα χαρακ/τικά	προοδευτικότητα	4,8 ¹	3,81 ^{1*}	4,67	4,42 [*]
	καλή χρήση	5,09	4,96	4,85	4,67

Μέσοι όροι με τον ίδιο εκθέτη εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά

Αντίθετα, όσον αφορά τη στάση απέναντι στη Χ, δεν παρατηρούνται συστηματικές στατιστικά σημαντικές διαφορές κατά φύλα και προέλευση (Πίνακας 3.2). Παρατηρούμε απλώς την τάση των κοριτσιών από την επαρχία να αξιολογούν την ποιικιλία αυτή αρνητικότερα από τα αγόρια την ίδιας προέλευσης.

Με βάση, επομένως, τα παραπάνω αποτελέσματα δεν επιβεβαιώνεται η υπόθεσή μας ότι τα κορίτσια από την επαρχία θα αξιολογήσουν την Υ θετικότερα από τα κορίτσια του αστικού κέντρου.

Υπόθεση 4: στάσεις, φύλο και επιστημονικός κλάδος

Το δείγμα ομαδοποιείται ως εξής: Φιλοσοφική: 15 αγόρια, 93 κορίτσια· Νομική: 23 αγόρια, 35 κορίτσια· Αρχιτεκτονική: 11 αγόρια, 21 κορίτσια.

Πίνακας 4.1: ΥΨΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

Χαρακτηριστικό εκφωνητή		Αγόρια			Κορίτσια		
		Φιλοσοφική	Νομική	Αρχιτεκτονική	Φιλοσοφική	Νομική	Αρχιτεκτονική
Κύρος	ευφυΐα	5 ¹	4,52 ²	3,81 ^{12*}	5,07 ³	5,08 ⁴	4,52 ^{**34}
	αυτο/θση	5,3	4,95	5 [*]	5,3 ¹²	4,82 ¹	4,32 [*]
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	3,66	3,34 [*]	2,9	3,73	4,17 ^{*1}	3,47 ¹
	αξιοπιστία	4,06 ¹	4,3 [*]	3,72 ^{1*}	4,69	4,58	4,23
Άλλα χαρακ/τικά	προοδ/τητα	2,6	2,17	2,18	3,15 ¹	2,58 ¹	3,04
	καλή χρήση	4,4 ¹	4,08	3,63 ^{1*}	4,61	4,38	4,5 [*]

Μέσοι όροι με τον ίδιο εκθέτη εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά

Τη θετικότερη στάση του δείγματος απέναντι στην υψηλή ποιικιλία την εμφανίζουν οι φοιτήτριες και οι φοιτητές της Φιλοσοφικής με τις πρώτες να δίνουν υψηλότερες βαθμολογίες στα χαρακτηριστικά της αλληλεγγύης και τους δεύτερους στα χαρακτηριστικά του κύρους, χωρίς να υπάρχουν όμως σημαντικές κατά φύλο διαφοροποιήσεις (σημαντικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων παρατηρούνται μόνο στην Αρχιτεκτονική).

Ανάλογη συμπεριφορά επιδεικνύουν και οι φοιτητές και οι φοιτήτριες της Νομικής. Αντίθετα την αρνητικότερη στάση απέναντι σε αυτή την ποικιλία την επιδεικνύουν οι φοιτητές της Αρχιτεκτονικής, οι οποίοι όχι μόνο δεν θεωρούν τον εκφωνητή της φιλικό και αξιόπιστο, αλλά και όχι ιδιαίτερα ευφυή (αυτός ο μέσος όρος 3,81 είναι ο μικρότερος που αποδόθηκε από οποιαδήποτε ομάδα σε αυτό το χαρακτηριστικό). Οι διαφορές των θεωρητικών σχολών με την Αρχιτεκτονική είναι σημαντικές στα περισσότερα χαρακτηριστικά, ανεξάρτητα από το φύλο των κριτών.

Πίνακας 4.2: ΧΑΜΗΛΗ ΠΟΙΚΙΛΙΑ

	Χαρακτηριστικό εκφωνητή	Αγόρια			Κορίτσια		
		Φιλοσοφική	Νομική	Αρχιτεκτονική	Φιλοσοφική	Νομική	Αρχιτεκτονική
		Κύρος	ευφυΐα	5	4,78	5	4,68
	αυτοθήση	5	5,1	4,72	4,73	5,05	5
Αλληλεγγύη	φιλικότητα	4,5	4,69	4,45	4,4	4,8	4,6
	αξιόπιστία	5,2	4,7	4,81	4,75	5	5
Άλλα χαρακτηριστικά	προσδ/τητα	4,2	4,3	4,09	4,54	4,4	4,66
	καλή χρήση	5,6*	4,65	4,9	4,65*	4,88	4,95

Μέσοι όροι με τον ίδιο εκθέτη εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά

Όπως φαίνεται στον παραπάνω πίνακα, δεν παρατηρείται σημαντική διαφοροποίηση των στάσεων απέναντι στη χαμηλή ποικιλία κατά φύλα και σχολές. Σημειώνουμε απλώς την τάση χαμηλότερης αξιολόγησης αυτής της ποικιλίας στα περισσότερα χαρακτηριστικά από τα κορίτσια της Φιλοσοφικής.

Με βάση τα παραπάνω αποτελέσματα δεν μπορούμε να πούμε ότι επιβεβαιώνεται η υπόθεσή μας ότι τα κορίτσια της Φιλοσοφικής θα είναι η ομάδα που θα αξιολογήσει θετικότερα την υψηλή ποικιλία. Αν εξετάσουμε όμως κατά φύλα και σχολές τη μετακίνηση της προτίμησης ανάμεσα στις δύο θα διαπιστώσουμε ότι τα κορίτσια της Φιλοσοφικής είναι η μόνη ομάδα

που αξιολογεί τη Χ θετικότερα από την Υ μόνο σε δύο χαρακτηριστικά: τη φιλικότητα και την προοδευτικότητα. Ως προς τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά της η αξιολόγηση είναι ίση ή αρνητικότερη εκεί όπου οι υπόλοιπες ομάδες επιδεικνύουν σαφή μετακίνηση της προτίμησης τους προς τη Χ. Ειδικότερα, στη διάσταση της αλληλεγγύης τα κορίτσια της Φιλοσοφικής αξιολογούν τη Χ χαμηλότερα από όλες τις ομάδες κριτών, ενώ είναι και η μόνη ομάδα που την αξιολογεί αρνητικότερα από την Υ στη διάσταση του κύρους. Η συμπεριφορά των κριτών από τις δύο άλλες σχολές δεν διαφοροποιείται σημαντικά με βάση το φύλο: οι γυναίκες της Νομικής επιδεικνύουν μια τάση για ελαφρώς θετικότερη αξιολόγησή της σε σχέση με τους άντρες, κυρίως στη διάσταση της αλληλεγγύης, ενώ οι κριτές αυτής της σχολής συνολικά (αγόρια και κορίτσια) είναι οι πιο ευνοϊκά διατεθειμένοι απέναντι στη Χ σε σχέση με όλες τις υπόλοιπες υποομάδες. Ίσως το αποτέλεσμα αυτό να αντανακλά την προσπάθεια του συγκεκριμένου νομικού χώρου να προσαρμοστεί στην επίσημη πια γλωσσική ποικιλία και να αποδεσμευθεί από τη σύνδεσή του με την ξεπερασμένη πλέον καθαρεύουσα, που κυριαρχούσε ωστόσο στο κοντινό παρελθόν στον νομικό λόγο.

5.6 Συμπεράσματα

Συγκεφαλαιώνοντας, μπορούμε πρώτα απ' όλα να πούμε ότι τα κορίτσια του δείγματος βαθμολογούν τον εκφωνητή της υψηλής ποικιλίας θετικότερα και τον εκφωνητή της χαμηλής αρνητικότερα από τα αγόρια στα περισσότερα χαρακτηριστικά. Επίσης, αξιολογούν θετικότερα την Υ από τη Χ στη διάσταση του κύρους, αλλά χαμηλότερα στη διάσταση της αλληλεγγύης. Οι στατιστικά σημαντικές διαφορές στα περισσότερα αξιολογικά χαρακτηριστικά και, κυρίως, η σαφής μετακίνηση της προτίμησης των αγοριών από την Υ προς τη Χ μας επιτρέπουν με σχετική ασφάλεια να γενικεύσουμε αυτό το συμπέρασμα.

Η μεταβλητή της κοινωνικής προέλευσης είναι επίσης καθοριστική για τη στάση των κριτών σε σχέση πάντοτε με το φύλο τους. Έτσι, οι γυναίκες της κατώτερης τάξης μαζί με τους άντρες της ανώτερης εμφανίζουν αντίστοιχη στάση απέναντι στην υψηλή ποικιλία. Στις γυναίκες αυτής της ομάδας υπερισχύει ίσως η επιθυμία ταύτισης με μια ομάδα μεγαλύτερου κύρους από ό,τι με την ομάδα στην οποία ανήκουν κοινωνικά. Αντίθετα οι άντρες της κατώτερης και οι γυναίκες της ανώτερης δεν αναγνωρίζουν την Υ ως μέσο που μπορεί να τους προσδώσει μεγαλύτερο κύρος. Ή, για να μιλήσουμε με τους όρους της Coates (1993), δεν υπάρχει «σύγκρουση συμφερόντων» μεταξύ της ως προς το φύλο και ως προς την τάξη συμπεριφοράς για αυτές τις δύο ομάδες.

Όσον αφορά την καταγωγή, τα αποτελέσματα αναδεικνύουν τον παραδοσιακό χαρακτήρα της επαρχίας, όχι τόσο με τη θετικότερη αξιολόγηση της Υ, αλλά με την ομοιομορφία στάσεων μεταξύ του πληθυσμού. Αντίθετα, το αστικό κέντρο, χωνευτήρι περισσότερων ταυτοτήτων, εμφανίζει μεγαλύτερη ποικιλομορφία στάσεων. Ως προς αυτή τη μεταβλητή, ωστόσο, θα πρέπει να επιστημονοποιήσουμε τη στάση των αγοριών του αστικού κέντρου, που είναι η ομάδα με την αρνητικότερη στάση απέναντι στην υψηλή ποικιλία.

Σημαντικός παράγοντας για τη διαμόρφωση στάσεων αναδεικνύεται και ο επιστημονικός κλάδος –ανεξάρτητα από το φύλο. Οι θεωρητικές σχολές, εξαιτίας της συχνότερης και εντονότερης επαφής τους με γλωσσικά θέματα, αλλά και λόγω της μεγαλύτερης εξοικείωσής τους με την ίδια την καθαρεύουσα μέσω της ανάγνωσης λογοτεχνικών ή επιστημονικών κειμένων γραμμένων σε αυτή τη γλωσσική ποικιλία, την αξιολογούν θετικότερα από σχολές θετικής κατεύθυνσης. Το αποτέλεσμα αυτό συμφωνεί και με το συμπέρασμα που εξάγει κανείς, όταν εξετάζει την ταυτότητα όσων συμμετέχουν στον διάλογο για τη γλώσσα: προέρχονται κατά κανόνα από τους κύκλους των εκ-

παιδευτικών και των δικηγόρων και θεωρούνται οι κατεξοχήν θεματοφύλακες της γλώσσας.

Στην περίπτωση των ποικιλιών που μελετήσαμε ιδιαίτερη σημασία έχει το χαρακτηριστικό της προοδευτικότητας: ο ομιλητής της Χ θεωρείται πιο προοδευτικός από τον ομιλητή της Υ, παρόλο που το περιεχόμενο του κειμένου ήταν ακριβώς το ίδιο και μάλιστα θα μπορούσε να χαρακτηριστεί συντηρητικό. Αυτό δείχνει ότι η Υ ποικιλία σηματοδοτείται, ακόμη και σήμερα, ως φορέας συντηρητικής ιδεολογίας. Ωστόσο, το στερεότυπο την «συντηρητικής καθαρεύουσας» και της «προοδευτικής δημοτικής» φαίνεται να λειτουργεί περισσότερο για τα αγόρια, καθώς η διαφορά μεταξύ των δύο ποικιλιών είναι μεγαλύτερη σε αυτά (2,28/4,22 αντίστοιχα) από ό,τι είναι στα κορίτσια (3/4,5). Η θετικότερη αξιολόγηση της Υ και σε αυτό το χαρακτηριστικό από τα κορίτσια συνάδει με τα γενικά μας συμπεράσματα. Τέλος, το χαρακτηριστικό στο οποίο τα αγόρια δίνουν τις μεγαλύτερες τιμές είναι η αυτοπεποίθηση, χαρακτηριστικό που συνδέεται στερεότυπα με την αρρενωπότητα.

Οι λειτουργίες που φαίνεται να επιτελούν οι στάσεις που μελετήθηκαν είναι καταρχάς η γνωστική, όσον αφορά την ταύτιση του εκφωνητή με συγκεκριμένη ηλικιακή, μορφωτική, επαγγελματική και οικονομική ομάδα, και αφετέρου η εργαλειακή και η αξιολογική-εκφραστική: η γνώση, αλλά και η χρήση, τύπων της υψηλής ποικιλίας μπορεί να εξασφαλίσει οφέλη και ανταμοιβές, που είναι περισσότερες για τα κορίτσια του δείγματός μας με βάση την προβλεπόμενη επαγγελματική τους ενασχόληση (π.χ. στην εκπαίδευση). Από την άλλη πλευρά, οι στάσεις αυτές εκφράζουν την ανάγκη συγκρότησης μιας θετικής ταυτότητας και προβολής μιας θετικής εικόνας του εαυτού μέσα από ένα σύνολο χαρακτηριστικών, όπως είναι η μόρφωση, η ευφυΐα, και η αυτοπεποίθηση, χαρακτηριστικά που αποδίδονται σε μεγαλύτερο ποσοστό από τα κορίτσια στον ομιλητή της υψηλής ποικιλίας. Για τα αγόρια φαίνεται να λει-

τουργεί περισσότερο η ταύτιση με τη χαμηλή ποικιλία, στην οποία όμως αποδίδουν φανερό γόητρο (overt prestige), και άρα προβάλλουν και αυτά μέσω της στάσης τους μια θετική εικόνα του εαυτού τους. Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί ότι η συγκεκριμένη μέθοδος διερεύνησης των στάσεων, η τεχνική των εναρμονισμένων αμφιέσεων, δεν αναδεικνύει πλήρως και τις λειτουργίες που αυτές επιτελούν: πιο αποτελεσματικές μέθοδοι προς αυτή την κατεύθυνση θα ήταν η ελεύθερη συνέντευξη ή η συμμετοχική παρατήρηση, που ξεπερνούν ωστόσο το πεδίο της παρούσας έρευνας.

Όσον αφορά την εμβέλεια της άποψης που υποστηρίζει την «παρακμή» της γλώσσας, και λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω συμπεράσματα, θα ήθελα να προχωρήσω στις παρακάτω επισημάνσεις. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι τα κορίτσια του δείγματος που δίνουν τη θετικότερη αξιολόγηση στον ομιλητή της Υ προέρχονται από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και φοιτούν κυρίως στη Φιλοσοφική Σχολή (το 75% περίπου των φοιτητριών της Φιλοσοφικής του δείγματος προέρχεται από την κατώτερη τάξη). Η στάση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί αφενός λόγω της συχνότερης και εντονότερης επαφής τους με γλωσσικά ζητήματα και της μεγαλύτερης εξοικείωσής τους με ποικιλίες που μπορούν να αναγνωριστούν ως «καθαρεύουσα» (και μάλιστα με ποικιλίες λογοτεχνικές και επιστημονικές που απολαμβάνουν μεγαλύτερο κύρος) και αφετέρου λόγω της διάθεσης ή ανάγκης τους για κοινωνική άνοδο και ένταξη σε έναν κοινωνικό χώρο που περιβάλλεται με ιδιαίτερο κύρος, το οποίο οι ίδιες πιθανόν στερούνται λόγω του φύλου και της προέλευσής τους (γεωγραφικής και κοινωνικής): η εκτίμηση, σε πρώτο επίπεδο, και η χρήση, κατ' επέκταση, μιας υψηλής ποικιλίας αποτελεί εφόδιο κοινωνικής ανόδου.

Η κοινωνική ταυτότητα αυτής της ομάδας γυναικών είναι ιδιαίτερα σημαντική και για έναν άλλο λόγο. Οι φοιτήτριες της Φιλοσοφικής είναι πολύ πιο ενταγμένες στο πνεύμα της Μέσης Εκπαίδευσης, καθώς προορίζονται να την υπηρετήσουν επαγ-

γελματικά. Το εκπαιδευτικό σύστημα φαίνεται να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην αποδοχή της «θεωρίας της παρακμής» και στην υπερεκτίμηση της υψηλής ποικιλίας. Αυτό το στοιχείο καθιστά τις φοιτήτριες της Φιλοσοφικής πιο «ευάλωτες» στις απόψεις σχετικά με την παρακμή της γλώσσας και την απώλεια της εθνικής ταυτότητας. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί και η συχνή απόδοση του επαγγέλματος «εκπαιδευτικός» στον εκφωνητή και στις δύο του αμφιέσεις, απόδοση που οφείλεται μάλλον στο περιεχόμενο του κειμένου. Γι' αυτό και ο χώρος της εκπαίδευσης είναι ιδιαίτερα νευραλγικός για την εφαρμογή των ρυθμιστικών απόψεων αυτών που συμμετέχουν στον Εθνικό Διάλογο. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι, ενώ οι γυναίκες είναι αυτές που φαίνεται ότι μπορούν να επηρεαστούν περισσότερο από τις παραπάνω απόψεις, είναι από την άλλη αυτές που δεν συμμετέχουν καθόλου ή ελάχιστα στον Δημόσιο Διάλογο. Δεν αρθρώνουν δηλαδή επίσημα τον λόγο τους, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι τον εφαρμόζουν στον χώρο στον οποίο κυριαρχούν, στη διδασκαλία των γλωσσικών μαθημάτων.

Αν με την παραπάνω διαπίστωση συνδυάσουμε το γεγονός ότι τα αγόρια που προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα είναι εκείνα που έχουν την τάση να αξιολογούν θετικότερα, σε σχέση με τους ομόφυλους τους των άλλων κατηγοριών και με τα κορίτσια της ίδιας κατηγορίας, τον εκφωνητή της υψηλής ποικιλίας, μπορούμε να βγάλουμε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τον καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων σε σχέση με την αποδοχή και διάδοση της άποψης που υποστηρίζει την «παρακμή» της γλώσσας. Τα αγόρια αυτής της κατηγορίας εμφανίζουν στα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά προφανείς αναλογίες με τους φορείς της παραπάνω ιδεολογίας: είναι τα δυνάμει μέλη μιας ανώτερης κοινωνικά και μορφωτικά τάξης, μιας ελίτ που θα έχει την εξουσία να παράγει θεωρητικό λόγο, να διατυπώνει δημόσια τις απόψεις της και να διαμορφώνει ενδεχομένως στάσεις. Αντίθετα, οι γυναίκες περιορίζονται στον ρόλο του διαμεσολαβητή, επιφορτισμένες με το έργο της

διάδοσης αυτών των στάσεων. Η εγκυρότητα, ωστόσο, των επισημάνσεων αυτών θα ήταν χρήσιμο και ενδιαφέρον να διαπιστωθεί με την περαιτέρω διερεύνηση των ανάλογων στάσεων και συμπεριφορών στον επαγγελματικό χώρο της εκπαίδευσης.

Είναι κρίσιμο, ωστόσο, να σημειωθεί ότι οι στάσεις που διαπιστώθηκαν μπορεί να αναδεικνύουν ως έναν βαθμό την αναπαραγωγή στερεότυπων αντιλήψεων σχετικά με τον καταμερισμό των ρόλων των δύο φύλων, σε καμιά περίπτωση όμως δεν αναδεικνύουν γενική αποδοχή του ιδεολογήματος για την «παρακμή» της γλώσσας. Η ποικιλία με τον χαρακτήρα της καθαρεύουσας, βέβαια, αναγνωρίζεται ως ξεχωριστή γλωσσική ποικιλία από τους/τις κριτές όλων των ομάδων. Εξακολουθεί να είναι μια ποικιλία με υψηλό γόητρο, το οποίο καθορίζεται κυρίως από τη μόρφωση. Η κατάταξη του εκφωνητή της ποικιλίας με στοιχεία καθαρεύουσας στην υψηλότερη ηλικιακή ομάδα από το μεγαλύτερο μέρος των κριτών σε συνδυασμό με τις μη σημαντικές διαφορές της από τη δημοτική ποικιλία ως προς αρκετά χαρακτηριστικά της διάστασης του κύρους, μας επιτρέπει να κάνουμε κάποιες υποθέσεις σχετικές με τη ζωτικότητα της ως ποικιλίας: περιορίζεται, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, σε μια ελίτ υψηλού μορφωτικού και επαγγελματικού, και όχι απαραίτητα οικονομικού, επιπέδου. Τα αποτελέσματα αυτά ίσως σημαίνουν ότι βρισκόμαστε πια σε στάδιο υπέρβασης της κλασικής διγλωσσίας, όπως το είχε προβλέψει και ο Ferguson (1959). Η «δημοτική» (κοινή νεοελληνική), όταν χρησιμοποιείται σε επίσημη κατάσταση επικοινωνίας, την οποία απηχούσε το κείμενο που διαβάστηκε, είναι πλέον υψηλή ποικιλία και θα πρέπει να συνεξεταστεί όχι πια τόσο με την καθαρεύουσα, αλλά με άλλες ποικιλίες ή και επίπεδα ύφους. Η Χ, από την άλλη, καθώς βαθμολογείται υψηλότερα από την Υ στη διάσταση της αλληλεγγύης, φαίνεται πως έχει εδραιωθεί στη συνείδηση των κριτών ως ποικιλία που εκφράζει τους δεσμούς συνοχής και την εθνική τους ταυτότητα. Εξάλλου, η υψηλή

βαθμολόγηση της Χ και σε χαρακτηριστικά της διάστασης του κύρους, και μάλιστα υψηλότερη από την Υ για κάποιες ομάδες κριτών (βλ. Αραποπούλου 1995 & 1996) δείχνει και τη σταδιακή εξάλειψη των διαφορών και ως προς αυτό το κριτήριο, το οποίο είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεσμικής διγλωσσίας κατά τον Ferguson. Υποθέτουμε επίσης ότι οι διαφορές υπέρ της «χαμηλής» ποικιλίας θα ήταν ενδεχομένως μεγαλύτερες, εάν ήταν διαφορετικό και το περιεχόμενο του κειμένου που διαβάστηκε. Με βάση τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψη μας ότι οι έμμεσες μέθοδοι εκμαίευσης γλωσσικών στάσεων θεωρούνται πιο αξιόπιστες από τις άμεσες, μπορούμε να πούμε ότι δεν διαπιστώνεται αποδοχή της θεωρίας της παρακμής στην ηλικιακή ομάδα που εξετάσαμε. Βέβαια, το συμπέρασμα αυτό θα μπορούσε να διατυπωθεί με μεγαλύτερη ασφάλεια στο πλαίσιο μιας ευρύτερης έρευνας που θα συνδύαζε άμεσες και έμμεσες μεθόδους και θα αφορούσε και άλλες ποικιλίες της ελληνικής και ίσως ακόμη άλλα επίπεδα ύφους.

5.7 Παράρτημα

5.7.1 Απόσπασμα του κειμένου που διάβασε ο εκφωνητής στις δύο του πραγματώσεις (Καθημερινή 3/1/1985):

Υψηλή ποικιλία

Με την αποδοχή της καθαρευούσης εκαθάρισεν η γλώσσα μας από τις τουρκικές, σλαβικές, λατινικές και άλλες λέξεις, οι οποίες ελησημονήθησαν. Αυτή είναι η μεγαλύτερη προσφορά της καθαρευούσης. Σήμερα, βεβαίως, ευρισκόμεθα προ άλλων κινδύνων.

Εις την Γιουγκοσλαβίαν και την Βουλγαρίαν όπου δεν υπήρξε, νομίζω, χειρισμός ανάλογος, η γλώσσα των περιέχει πλήθος λέξεων και εκφράσεων τουρκικής προελεύσεως.

Σήμερα, βέβαια, το γλωσσικό έγινε αντικείμενο κυβερνητικής πολιτικής με την επιβολή της δημοτικής. Ποίας δημοτικής;

Χαμηλή ποικιλία

Με την αποδοχή της καθαρεύουσας καθάρισε η γλώσσα μας από τις τουρκικές, σλαβικές, λατινικές και άλλες λέξεις, οι οποίες λησμονήθηκαν. Αυτή είναι η μεγαλύτερη προσφορά της καθαρεύουσας. Σήμερα, βέβαια βρισκόμαστε μπροστά σε άλλους κινδύνους.

Στην Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία όπου δεν υπήρξε, μου φαίνεται, ανάλογος χειρισμός, η γλώσσα τους περιέχει πάρα πολλές λέξεις και εκφράσεις που προέρχονται από τα τούρκικα.

Σήμερα, βέβαια, το γλωσσικό έγινε αντικείμενο κυβερνητικής πολιτικής με την επιβολή της δημοτικής. Ποιας δημοτικής;

5.7.2 Ερωτηματολόγιο

Στοιχεία ερευνώμενου ατόμου

Φύλο: Τόπος μόνιμης κατοικίας:
 Ηλικία: Επάγγελμα πατέρα:
 Σχολή/ Τμήμα: Επάγγελμα μητέρας:

1) Πόσο χρονών νομίζετε ότι είναι ο ομιλητής που ακούσατε; (Βάλτε ένα X στο αντίστοιχο τετραγωνάκι)

- 25-35 χρονών
- 46-55 χρονών
- 36-45 χρονών
- 56 και πάνω

2) Τι απολυτήριο/πτυχίο νομίζετε ότι έχει; (Βάλτε ένα X στο αντίστοιχο τετραγωνάκι)

- Δημοτικού
- Λυκείου
- Γυμνασίου
- Πανεπιστημίου
- Τεχνικής Σχολής

3) Ποιο νομίζετε ότι είναι το επάγγελμά του; (Βάλτε ένα X στο αντίστοιχο τετραγωνάκι)

- εργάτης
- δικηγόρος/γιατρός
- υπάλληλος/πωλητής
- καθηγητής Πανεπιστημίου
- εκπαιδευτικός

4) Ποιο νομίζετε ότι είναι το μηνιαίο εισόδημα του ομιλητή που ακούσατε; (Βάλτε ένα X στο αντίστοιχο τετραγωνάκι)

- 50.000-100.000
- 201.000-250.000
- 101.000-150.000
- 250.000 και πάνω
- 151.000-200.000

5) Σε ποιο σημείο θα τοποθετούσατε τον ομιλητή που ακούσατε στις παρακάτω κλίμακες; (Βάλτε ένα X στην αντίστοιχη παύλα)

- α) $\frac{\quad}{7} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{\quad}{1}$
 αξιόπιστος αναξιόπιστος
- β) $\frac{\quad}{7} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{\quad}{1}$
 καλός ομιλητής κακός ομιλητής
- γ) $\frac{\quad}{7} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{\quad}{1}$
 προοδευτικός συντηρητικός
- δ) $\frac{\quad}{7} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{\quad}{1}$
 + φιλικός ¬ φιλικός
- ε) Βαθμολογήστε τον ομιλητή που ακούσατε ως προς την ευφυΐα του

$\frac{\quad}{7} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{\quad}{1}$
 + ¬

στ) Βαθμολογήστε τον ομιλητή που ακούσατε ως προς την αυτοπεποίθησή του

$\frac{\quad}{7} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \text{---} \quad \frac{\quad}{1}$
 + ¬

6) Συμφωνείτε με τις απόψεις του ομιλητή;

- Ναι
- Μάλλον ναι
- Μάλλον όχι
- Όχι
- Δεν ξέρω

7) Πιστεύετε ότι ο ομιλητής που ακούσατε θα προβεί σε συγκεκριμένες ενέργειες για να υποστηρίξει την άποψή του;

- Ναι
- Μάλλον ναι
- Μάλλον όχι
- Όχι
- Δεν ξέρω

8) Ο ομιλητής που ακούσατε θα σας έπειθε να αναλάβετε συγκεκριμένες πρωτοβουλίες υπέρ της άποψης που υποστηρίζει;

- Ναι
- Μάλλον ναι
- Μάλλον όχι
- Όχι
- Δεν ξέρω

6

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΦΥΛΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΙΚΗΣ ΠΟΙΚΙΛΙΑΣ ΤΩΝ ΕΦΗΒΩΝ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΠΑΖΑΧΑΡΙΟΥ

6.1 Εισαγωγή

Από τις πρώτες κοινωνιογλωσσολογικές έρευνες του Labov (1966, 1972) που καθιέρωσαν και τις μελέτες της γλωσσικής ποικιλότητας (variation studies), το φύλο θεωρήθηκε μία από τις βασικές παραμέτρους που συσχετίζονται (correlate) με τη γλωσσική ποικιλότητα και αλλαγή. Η σχεδόν καθολική αναγνώριση του συσχετισμού ανάμεσα στο φύλο και τη γλωσσική συμπεριφορά των ομιλητών/τριών δεν οδήγησε ωστόσο και σε μια αντίστοιχα κοινή αποδοχή του τι ακριβώς αντικατοπτρίζει αυτός ο συσχετισμός, αν δηλαδή αντικατοπτρίζει απλά τη βιολογική διαφορά ανάμεσα στους άντρες και τις γυναίκες, ή αν είναι αποτέλεσμα κοινωνικά διαμορφωμένων ταυτοτήτων, τις οποίες συνθέτουν διαφορετικές κοινωνικές παράμετροι για το κάθε φύλο. Τα παρεπόμενα της παραπάνω διαφοράς δεν είναι μικρής σημασίας, μια και ο ορισμός του φύλου στον οποίο θα στηριχτούν οι ερευνητές/τριες μπορεί να καθορίσει τη συλλογή υλικού, το είδος της ανάλυσής του, καθώς και τα εξαγόμενα συμπεράσματα για τον ρόλο του φύλου στη γλωσσική διαφοροποίηση και αλλαγή.

Στόχος μου στο κεφάλαιο αυτό είναι να παρουσιάσω τον σημαντικό ρόλο –και κατ' επέκταση την αναγκαιότητα– της